

A csonka család veszélyei és következményei

TÓTH ILDIKÓ

1943-ban született Budapesten. A közgazdasági egyetemen szerzett diplomát. 1965-ben kezdett településszociológiával foglalkozni, majd az OTKI-ban és a HIETE-n végez egészségügyi és család-szociológiai vizsgálatokat.

A magyar népesség egészségi állapotát katasztrofálisnak szokták nevezni. Bizonyos korcsoportokban jellemzőek a tartósan magas halálozási értékek, a rövid élettartam, a rendkívül rossz prognózisú morbiditási struktúra, a növekvő számú balesetek, az erőszakos halálózások, a súlyos beilleszkedési zavarok. A társadalom betegségeit, lelki tehervállalásának mérhetetlen visszaesését jelzi, hogy a tartós emberi kapcsolatok jelentősége csökkent, a házasságkötések száma és aránya alacsony, és az úgynevezett élettársi kapcsolatok sem tartósak. Ennek következtében egyre kevesebb gyermek születik. A helyzet többnyire közismert, az okokat évtizedek óta kutatják, többé-kevésbé eredménytelenül.

A kutatók dilemmája már az alapfogalmak meghatározásánál kezdődik. Mi az egészség, amelyből az egészségi állapot levezethető? Orvosi kategória, mert helyreállításával az orvosok foglalkoznak? Részben egyetérthetünk ezzel, ám az orvosok gyakorlatában inkább a betegség jelenti a szakértelem alkalmazásának terét. Sőt, az az intézményrendszer — az egészségügy —, amelynek feladata az egészség helyreállítása, inkább a gyógyításban fejti ki hatását az emberek egészségi állapotára. A megelőzés elsődleges szintje nem az egészségügyben érvényesül.

Mi az egészség?

Egyre több társadalomtudományi vizsgálat igazolja hazánkban is, hogy az egészségi állapot nem, legalábbis nem csak orvosi kategória. Kutatási eredmények sora bizonyítja, hogy az egészségi állapot társadalmilag meghatározott. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az orvosilag diagnosztizált betegségek egyenlőtlenül oszlanak meg a társadalomban. A társadalmi hierarchiában bármely fontos dimenzió mentén — iskolai végzettség, foglalkozás, lakóhely — lefelé haladva növekvő számú és súlyossági fokú betegséget tapasztalhatunk. Másrészt viszont azt is tudjuk, hogy ez a rosszabbodó egészségi állapot nemcsak a betegségek halmozódásában jut kifejezésre, hanem az emberek ún. szubjektív egészségi állapotában, az általánosan rossz közérzetben is.

A kedvezőtlenebb társadalmi helyzetben élő emberek akkor is rosszul érzik magukat, ha nem betegek, betegségük pedig nagyobb elesettséggel, több reménytelenséggel jár. Ezzel szemben azok, akik a társadalmi hierarchia magasabb szintjein foglalnak

helyet, egészségesebbnek érzik magukat még akkor is, ha valamilyen krónikus betegségben szenvednek, s ez életmódjukat bizonyos fokig korlátozza. Ez a jelenség bizonyára összefügg azzal, hogy a betegség hatása az élet minőségét elsősorban ott rontja, ahol fizikai teljesítményre van szükség az egzisztencia megteremtéséhez és fenntartásához, de jelzi azt is, hogy az egészség nem csak a testi jóllét állapota, és ezért elképzelhetetlen lelki és szociális harmónia nélkül.

Az orvosilag megállapított betegség tehát csak egyetlen — jól orientáló szempont — az egészség hiányának leírásában, hiszen a betegséggel járó testi, fizikai hátrányhoz különféle megoldatlan lelki és szociális gondok is társulhatnak.

Családi környezet és egészség

A *származás*, mint társadalmi dimenzió, szintén jelentős befolyással van mind a betegségek kialakulására, mind az egészségi állapot általános megítélésére. Az összefüggés igazolására feltártuk a gyermekkori család szerkezetét: az apa, az anya társadalmi helyzetét, tehát iskolai végzettségét, képzettségét, foglalkozását, a testvérek számát. A különböző összetételű és műveltségű családok nem egyforma mennyiségű ismerettel és főleg nem egyenlő minőségű tudással járulnak hozzá a testi-lelki egészség megalapozásához, megőrzéséhez és gyarapításához. A nem anyagi tényezők jelentősége óriási az élet minőségében, a mindenkori élethelyzetek felmérésében, a nehézségek áthidalásában. Ezért elsősorban a lelki egészség biztosíthatja, hogy az anyagi és szociális gondok ne váljanak feltétlenül és minden esetben a testi és szellemi állapotot veszélyeztető, majd rontó tényezővé, és ez nyújthat segítséget ahhoz, hogy megromlott fizikai állapot mellett is teljes emberi életet lehessen élni. Vizsgálatunk tanúsága szerint azok állapota mutatott kedvezőbb képet, akik műveltebb, képzetebb szülők között nőttek fel. Több és jó minőségű tudást kaptak, s egyben annak alkalmazását is megtanulhatták kedvező szociális feltételek között. Ugyanakkor a tudás hiányossága s alkalmazásának tökéletlen feltételei rosszabb egészségi állapotot és állandó elégedetlenséget eredményeztek.

Az apahiány hatása

Tapasztaltunk azonban egy eddig még kevésbé dokumentált, tudományosan „újszerűnek” mondható, lényeges összefüggést. Valamennyi társadalmi csoport közül azok voltak a legbetegebbek és érezték magukat a legrosszabbul, akik kisgyermek- és kamaszkorukban nem éltek együtt apjukkal, mai szóhasználattal csonka családban nevelkedtek.

Ezt az összefüggést valamennyi vizsgált korcsoportra jellemzőnek találtuk: tehát a 70-es éveikben járókra éppúgy érvényes, mint a húszévesekre. Az összefüggés természetesen nem függvényyszerű, nem minden egyén esetében érvényesül, és természetesen különböző helyzeteket foglalhat magában. Például azt, hogy az együttélő apa csak fizikailag van jelen a család életében, és azt is, amikor az apa inkább árt, rossz példát mutat, káros ér-

tékrendet közvetít gyermekeinek. Az élethelyzetek sorába bele kell értenünk az olyan körülményeket is, amikor a ténylegesen hiányzó apa esetén valamelyik közelben élő felnőtt férfi rokon a gyermekeknek jó modellt, életre szóló stabil, használható értékrendet tudott nyújtani, helyrebillentve ezzel a családi egyensúlyt. A fenti összefüggés tehát csak valószínűséget sejtet: *az apahiány egész életre kihatóan inkább valószínűsíti a betegség bekövetkeztét és az egészségi állapottal való elégedetlenséget.* Az egyes korcsoportok között vannak különbségek, a fiatalok között — 40 éves kor alatt — az apa hiányának hatása kevésbé jelentős az egészségi állapotra, a 40-es éveikben azonban már jelentősebb hatást tapasztalhatunk, s az idősebb életkorokban is.

Az anya hiánya

Természetesen felvetődik a kérdés, hogyan hat minderre az *anyahiány*. Az anya fontos szerepére, főleg csecsemő és kisgyermekkorban, sokan rámutattak már. Kevésbé ismeretes, mit idéz elő serdülőkori hiánya. A hivatkozott vizsgálat eredményei arra hívták fel a figyelmet, hogy a serdülőkori anyahiány szintén hat az egészségi állapotra és annak megélésére. 40 éves kor alatt szintén betegebbek és rosszabbul érzik magukat azok, akiknek serdülőkorukban anyjukat nélkülözniök kellett. 40 éves kor után azonban a hiány hatása eltűnik.

A kamaszkor fordulóján

Ahhoz, hogy ezekről az eredményekről elgondolkozzunk, és valamilyen magyarázatot nyújtsunk, néhány szempont figyelembe kell vennünk. Először is azt, hogy a gyermekkori család társadalmi helyzetére és teljességére vonatkozó kérdéseket a megkérdezettek 14 éves korára tettük fel. A *14 éves életkor* fontos állomás az ember életében: a gyermekkor és a kamaszkor fordulója. Ekkor bontakoznak ki a felelősségvállalás csírái. A biológiai felnőtté válás már javában tart, a lelki, szellemi fejlődés azonban jóval lassabban halad. A kamasz bizonytalan, ellentmondásosan érez és gondolkodik. Már elszakadna a családtól, de még görcsösen kapaszkodik a megszokott biztonságba. A pályaválasztás során életében először kell felelősségteljes döntéseket hoznia, bár ezt többnyire segítséggel és nem is tudatosan teszi.

Tudnunk kell továbbá azt is, hogy a vizsgálat megkérdezettjei nem egykorúak. Valamennyien felnőttek, és minden korcsoport képviselve van. Ez azért fontos, mert egyáltalán nem mindegy, ki mikor éli át élete fontosabb korszakait, így a kamaszkor jelentősége napjainkban más, mint a korábbi időszakokban volt. Ma a fiatalok fizikailag jobban tápláltak és testileg fejlettebbek. Társadalmi érettségük éveken mérve messze elmarad a fizikaitól, hiszen gyakran húszas éveik közepéig tanulóként élnek a családban, önálló egzisztenciával nem rendelkeznek. Ami megérinti őket, az elsősorban az ösztönök világa és az érzelmek kuszasága, változatossága, s maguktól nem tudnak ezekkel mit kezdeni. Ellentmondásos helyzetük számos nehézséget okoz mind nekik, mind környezetüknek.

Korábban, például a század első évtizedeiben a helyzet más volt. A fizikai érettség később következett be ugyan, de a serdülőknek gyakran felnőtt feladatokat kellett ellátnia: kisebb testvérek gondozása, segítség a gazdaságban, munkavállalás stb. Az élet minden területe szabályozott volt, mindenkinek ki volt jelölve a helye, feladata, olykor a jövőjébe, magánéletébe sem volt sok beleszólása.

Az apa szerepe a családban

Szót kell ejtenünk a *szülők szerepéről* is a családban. Az apa és az anya nemcsak nemében különbözik egymástól, hanem a családban betöltött szerepében is. Az apa a férfias tulajdonságokon keresztül — erő, szilárdság, önbizalom, erőszakosság, mozgékonyosság — saját tekintélyét érvényesíti a családban, és ezáltal mindazon értékekre is rávilágít, amelyek számára fontosak, amelyek segítségével eligazodik a társadalomban, elfogadtatja magát, érvényesül. Az *apa* tehát az a szülő, aki a családot a társadalommal összekapcsolja, aki ismeri az utakat és eszközöket a társadalomban való eligazodáshoz. Szerepe azonban nem merülhet ki ebben, túlnő, túl kell nőnie a mindenkori társadalmi berendezkedés és réteghelyzet aktuális értékein. Személye, mindennapi tevékenysége, életvezetése mintát ad az örök érvényű értékekhez való viszony kialakításához, amely egy életen át mutatja az emberi élet értelmét, célját. Az apának tudnia kell, mi a törvény és mi az ítélet, s ezt közvetíti a gyermekeinek. A gyermekek megtanulhatják tőle, mi a jó és mi a rossz, hogyan kell viselkedniük ahhoz, hogy apjuk helyeslésével találkozzanak, dicséretet kapjanak, és azt is, mikor kapnak tetteikért elmarasztalást, olykor büntetést is. Ez ad útmutatást nekik ahhoz is, hogyan hozhatnak felelős döntéseket kisebb-nagyobb dolgokban. Az apa ugyanakkor valóságos fizikai védelmet nyújt a külső környezettel szemben. Ez a gyermek előtt nagy tekintélyt biztosít számára: minél kisebb a gyermek, annál nagyobb tekintélyt. Tulajdonképpen ez is segíti az apát abban, hogy elveit, azok gyakorlásának módját gyermekeinek hitelesen átadja.

Az anya szerepe

Az *anya* az érzelmi központ, gyermekeit elfogadja és feltétel nélkül szereti. Gondoskodik a család fizikai és lelki jólétéről, összetartja a családot. Ő teremti meg a belső harmóniát a családban. Ugyanakkor felelős a családtagok egészségéért testi, lelki értelemben, ő ismeri legjobban a test normális működését, ő veszi észre leghamarabb a kóros jelenségeket. Részint saját tudását alkalmazza, részint tudja, hol keresse mindazokat az intézményeket és szakembereket, szakértőket, ahol és akik segítséget tudnak nyújtani.

Az anya által nyújtott érzelmi biztonság tehát a csecsemő- és kisgyermekkoron túl a fiatal felnőtteknek is fontos támasz, mintegy szeretet-tartalék. A kamaszkorában anya mellett felnőtt ember húszas, harmincas éveiben is jobban érzi magát, mint a kritikus korban anya nélkül élők. 40 éves kor után ez a különbség eltűnik.

Ez valószínűleg összefügg azzal, hogy 40 éves kor után a legtöbb ember saját érzelmi bázisából táplálkozik. Saját házasságában, saját családjában, normális körülmények között felnőtt módra inkább adni, mint kapni akar. Az adás öröme jelenti számára az érzelmi elégedettséget, az érzelmi kiegyensúlyozottságot.

A fenti mondatok egy ideális családmoddellre vonatkoznak, az apa és az anya ideális szerepére. Minden kor teremtett feltételeket ahhoz, hogy ez a modell többé-kevésbé működjön. Modern körunkban azonban mind a család modellteje, mind pedig a szülők szerepe bizonytalanná válik, a szülők szerepe kevésbé egyértelmű. Magának a férfinak és a nőnek a társadalom által kijelölt helye, szerepe is változott. A két nem társadalmi elkülönülése nem olyan jellegzetes, mint régebben. Jelentősen megnőtt a magas iskolai végzettségű nők aránya, akik otthonuktól távol munkát vállalnak, magas beosztásban dolgoznak, ahol megtanulnak nap mint nap felelős döntéseket hozni. Ezt a magatartást magánéletükben, családjukban is gyakorolják. Ez gyakran jelent feszültséget férj és feleség között, ami önmagában nem volna baj, hiszen a legtöbb gondot meg lehet oldani. A mai szülőket azonban már olyan anyák és apák nevelték, akik nem kaptak egyértelmű példákat ezeknek a konfliktusoknak a megoldására. Harc és rivalizálás folyik bármiért, az elfogadás, a beletörődés, a megbocsátás, az alázat kevésbé ismert fogalmak.

A család megváltozott szerepe

A legnagyobb gond az értékek sorrendjéből adódik. Mind a férfi, mind pedig a nő számára nem a családi szerep az elsődleges, hanem a társadalmi munkamegosztásban betöltött hely alakítja ki a dolgok fontossági sorrendjét. Mindenki a munkahelyén akar sikereket elérni, ott kívánja érvényesíteni adottságait. A család csupán olyan háttérként szükséges, amely segíti a feltöltődést a külső feladatok ellátásához. A család így nem valódi intim összetartó közösség, hanem autonóm, önértékesítő egyének köre. Fogyasztási egység csupán, ahol az emberek lelki gondjaikkal magukra maradnak. Nincs általános rendező elv, vállalás, támogatás és elfogadás, netán áldozathozatal. Kedvező társadalmi feltételek között egy ilyen közösség, bár a lelki épülést nem segíti, el tudja hárítani a fizikai nehézségeket, a kedvezőtlen társadalmi körülmények viszont gyors széteséshez és halmozott testi-lelki megbetegedésekhez vezetnek.

A rosszul működő családot már csak egy lépés választja el attól, hogy hiányos értékrendjük és nem utolsó sorban rossz tapasztalataik alapján az emberek ne is vágyjanak arra, hogy valaha is családot alapítsanak. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy minden eddig mért értéknél kevesebb házasságot kötnek. 1978 óta negatív a házasságok egyenlege Magyarországon: évente több házasság szűnik meg, mint amennyit kötöttek. Sem a házasságokra, sem az együttélésekre nem jellemző az állandóság. Törékeny kapcsolatra viszont nagyon kockázatos családot építeni, gyerme-

ket szülni. Hiszen talán — ha nem is tudatosan — mindkét fél retteg attól, hogy gyermekeik válási árvákká válnak, s apa, esetleg anya nélkül kell felnőniök.

A *csonka családban* a gyermekek többnyire az anyával élnek. Legtöbbször megkapják a gondoskodást és feltétlen szeretetet. A kisfiúnak azonban hiányzik a felnőtt férfimodell és az a valós kép, amellyel a férj a feleségéhez viszonyul, tehát ahogy a napi gondokat megoldják, az örömeiket megélik, a közöttük fellépő konfliktusokat kezelik. A kislánynak is sérül női azonosságadata, hiszen nem éli át apja kedveskedő széptevéseit, női mivoltának szóló kedveskedéseit, s nem alakul ki gyakorlata abban, hogyan kell ezeket fogadni, milyen fontosságot kell ezeknek tulajdonítani. Mindkét nemű gyermek számára lehetetlenné válik, hogy férfi és nő együttélését a mindennapok gyakorlatában részt vevő megfigyelőként átélje.

Sokat javít a fenti helyzeten, ha anya és gyermeke nem él egyedül. Körülöttük vannak a nagyszülők, esetleg a nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek, akik kitágítják, színesebbé teszik életüket, és más tartalmakkal is feltöltik azt. Nagyobb létszámú család együttélése azonban térbeli feltételekhez kötött: jobban megvalósítható kertes, családi házas környezetekben, falvakban. Ilyenkor nemcsak a rokonság, hanem a szomszédság is eredményesebbé teheti a gyermeknevelést. Sajnos az ilyen helyzetek ma már ritkák, hiszen a generációk távol élnek egymástól. Az egygyermekes családmódellet továbbörökítése több nemzedéken keresztül pedig eleve megfosztotta a gyermeket attól, hogy nagybátyjai, nagynénjei legyenek, unokatestvérekről nem is beszélve.

A legkilátástalanabb helyzetben az önálló lakásban élő városi egyedülálló anyák vannak, tehát azok, akiket társadalmilag a legkedvezőbb helyzetűnek tartanak. Ők gyakran magas végzettségűek, jó beosztásban dolgoznak, és az átlagosnál jobban is keresnek. Az anya kezdetben megpróbálja érzelmileg kompenzálni az apa hiányát. Fiatalabb korban, a tanulás, pályakezdés idején ez még nem okoz különösebb nehézséget, pontosabban kevésbé tűnik fel, hogy fontos döntések sokszor az anya érzelmi nyomására születnek. Az önállóság időszakában azonban, amikor nagy rutinnal kell a napi döntésekben a társadalomról szóló ismereteket gyakorolni, eluralkodhat a bizonytalanság, elmaradhat a felelősségvállalás: az egyén megfutamodik a nehézségektől, nem mer semmire vállalkozni, élete kihívásaira divatos és főleg felszínes megoldásokat keres. És ez nemcsak a munkavállalásra vonatkozik; a magánélet eseményeit is beárnyékolja. A csak anya mellett nevelkedett fiatal nehezen teremt kapcsolatot a másik nemmel, a kapcsolatban több a zavar és bizonytalanság, a felelősségérzet nem eléggé mély, és könnyen meg is szabadul tőle, miként a kapcsolattól is.

Az apahiány nem csak az utóbbi évtizedek jelensége. Az előző korokban is nőttek fel gyermekek apa nélkül, hiszen a háborúk és betegségek miatt gyakran elvesztették egyik vagy másik szülőjüket, és kisebb-nagyobb korokban árvaságra jutottak. Ma a gyermekek döntő többségben válási árvák lesznek, illetve egyre többen vannak olyanok, akik soha meg sem ismerik apjukat.

Természetesen mindkét helyzetnek apahiány a végeredménye, a gyermeknek mindenképpen hiányzik, de más a hiány alapmotívuma: a meghalt apa nem tehet arról, hogy a gyermek árva lett, lehet idealizálni, ábrándozni róla, hősként tisztelni. Az apa halála esetén a családnak gyakran súlyos egzisztenciális nehézségekkel kell szembenéznie, de a halált egy külső, befolyásolhatatlan és befejezett eseménynek tekintik, szomorúság marad utána és emlékezés. Az elváló, az anyát elhagyó apa többnyire másokkal él, s ez mind az anyának, mind pedig a gyermeknek fájdalmat, kudarcélményt okoz. A válás csak a házasság jogi lezárását jelenti, az érzelmek tovább kavarnak, gyakori a keserűség, harag, bosszúérzet. Itt is megjelennek a szociális nehézségek, az apai támogatás nem oldja meg az anyagi gondokat, miközben a gyermektartást fizető apa maga is anyagi csődbe kerül.

A korábbi idők árvái lelkileg azért is jobb helyzetben voltak, mert kiterjedtebb volt a rokonság, s tartalmasabbak voltak a családi kapcsolatok. Az apátlan gyermeket jobban felkarolták a nagybácsik, a nagyapák vagy a már felnőtt testvérek. Ha az anyának munkába kellett állnia, távolléte idején a gyermekeket el lehetett helyezni valamelyik rokonnál, rokon családnál. Ha ilyen nem volt, még a szomszédok is jobban figyeltek egymásra. Ez utóbbi falun természetes volt, de a városi bérházakban is lehetővé tették ezt az építészeti megoldások, gondoljunk a pesti bérházak hosszú, az egész ház áttekintését biztosító gangjaira. Itt kevésbé lehetett a magánélet elkülönültségét őrizni, a pletykától mentesülni, de magányossá, elhagyottá sem vált senki.

Ma, amikor a magánélet titkait jobban meg tudjuk őrizni, hiszen senki sem kíváncsi életünkre, legfeljebb egy-egy szenzáció vagy botrány hívja fel arra a figyelmet, az építészeti megoldások is az elzárkózást kínálják. A napközben dolgozó, tanuló családtagok legfeljebb a lépcsőházban találkoznak szomszédaikkal, a magas házakban élők pedig esetleg a liftben. Nem sok lehetőség van egymás életének megismerésére, egymás segítése végképp nem jön szóba.

Az egyedül maradt emberek magánya divatos életformává magasztosul. A dolgozó anya gyermeke intézménybe kerül, s már igen kicsiny korban elkezd tanulni, hogyan kell kortársaihoz igazodnia, önmagát megvédenie. S ha ebben az egyre általánosabbá váló létformában nem működik a törvény, nehezen fogjuk megtanulni az emberi élet valódi célját és értelmét.